

Előszó

Egy nemszeretem fogalom: a globalizáció

Kutatás a szakma szélén

Azzal illene kezdenem, hogy e könyv hézagot kíván pótolni. Igen ám, de mit tegyek, ha úgy gondolom: végső soron inkább tágítja azt. Nem mintha szerzői nem tettek meg volna minden tőlük telhetőt, hogy betömjék a réseket a kultúrák nemzetközi kavalkádjáról szerzett ismereteinken, eközben azonban óhatatlanul újabbakat is ütöttek (ütöttünk). Már csak azzal is, hogy hosszú pillanatokra úgy tettünk, mintha igen komolyan vennénk a kulturális globalizáció csalóka fogalmát. Orvul még e kötet alcímébe is felvettük, holott legszívesebben külső kulturális készletekről – líraian: kulturális találkozásokról, valamint az ott elhangzó vallomásokról és ajánlatokról; prózaian: exportról és importról, esetleg kölcsönről – szeretnénk értekezni. Illetve, bár erre eredetileg nem készültünk, ezek gyöngéiről. Arról, hogy ha van kulturális globalizáció Magyarországon, akkor vajon miért nincs. Csak nehogy mérni kelljen! Legfőképp a kultúrák terjedésének sebességét ne. De ha kérhetjük, az „idegen” kultúrákkal szembeni ellenállás erejét se.¹

Eleinte még ennél is kevesebb ambíció szorult belénk. Kutatásunkat némi öniróniával indítottuk, és szeretnénk most kellő szerénységgel berekeszteni. Vagy három esztendeje néhányan egymásra néztünk, és megállapítottuk, hogy nem vagyunk hivatásos „kultúrosok”, nevezzük akár kultúrszociológiának vagy kultúrantropológiának, akár fennköltebben és elfogultabban *Cultural Studies*-nak (kritikai kultúrakutatásnak) a diszciplínát, melybe épp belekóstolni igyekeztünk.² Van közöttünk olyan is, aki még azt sem kedveli, ha társadalomkutatónak nézik. Úgy éreztük viszont, hogy tudományos, politikai és írói próbálkozásaink során különös ismeretekre tettünk szert – mondjuk így – *kulturális határsértés* dolgában. Mi történik, amikor egy kultúrjóság – kéretlenül vagy kérve – belép az országba? Vajon letarolja, meghódítja-e hazai ellenfeleit, vagy azok semlegesítik őt? Esetleg lövészárkokból méregetik egymást éveken át? Vagy békét kötnek, és türelmesen élnek egymás mellett, ne adj’ isten elegyednek,

¹ Friss, elretentő példáját kínálja a globalizáció méricskélésének: *Measuring...*, 2001.

² Túlzok természetesen. Aki már évek-évtizedek óta foglalkozik esztétikával, vallásszociológiával, eszmetörténettel, nyelvészettel vagy szociálintropológiával, valószínűleg néhány kóstolón túl van már.

netán meg is kedvelik egymást? Időnként egy kis gerillaháború becsúszhat persze.

A katonai metaforák időben figyelmeztettek bennünket, hogy végeláthatatlan aknamezőre tévedtünk. Ha tudományos kompetenciánk kérdéses is, úgy éreztük, már csak a jogos önvédelem okán sem tehetjük meg, hogy az ártatlan szemlélődő ábrázatát öltve, unottan sétálgassunk a robbanótöltetek között. Pusztán azért, mert nálunk (még) nem düljék fel a McDonald's pagodákat, hanem csak a „globalizmus” rémével fenyegetnek *Blut und Boden* populisták. Sőt manapság már olyanok is, akik hozzájuk mindössze romantikus antikapitalizmusukban hasonlítanak.

Már néhányunk önkéntelen nyelvhasználatra is elárulta, hogy a globalizációról való töprengés kényszere még olyanok fejében is képes, ha nem is az antikapitalizmus, de a hajdani imperializmuselméletek, a posztkoloniális kritika vagy az úgynevezett világrendszer-doktrínák fogalmait mozgósítani, akik ma liberálisnak vallják magukat Magyarországon. És akik egy évtizede még viszolyogtak az olyan mondatoktól, melyekben a „Nyugat” és a „kultúrgyarmatosítás” szó akár csak halovány ok-okozati viszonyban együtt szerepelt. Azért biológiai hasonlatokig nem sülyedtünk. Egyikőnk se beszélt fertőzésről, idegen testről, amit kivét a magyar kultúra szövete, kultúrmocsokról, melyet lenyomnak a nemzet torkán, s hál’ istennek a prostitúció jelképrendszere (csábítás, kerítés, perverzió stb.) is alulmúlta kényes ízlésünket.³ Hogy e metaforákat elkerüljük, választhattuk volna a globalizáció kurrens irodalmának nyelvtörőit is, és szónokolhattunk volna a kultúra „deterritorializálásáról”, „idő-tér zsugorodásról”, „fragmegrációról” vagy „globális ökumenéről”, de ezt saját szellemi nyugalomunk megzavarása nélkül bajosan tehettük volna.⁴

Igen örülök annak is, hogy szakítottunk a kulturális elemzés – magamban így hívom – árnyékszék-paradigmájával. Még ma is gyakori a magyar közbeszédben,⁵ hogy térségünk határait a vécék tisztasági fokával mérjük. „Koszosabb, mint odaát, de nem annyira, mint...” – szeretünk felsóhajtani: ez Közép-Európa! Mostanában, amikor egy előkelő vidéki szállodában elalélunk a hótiszta illemhely láttán, így kiáltunk fel: „Íme a globalizáció!” Ha a csapból mégis rozsdás lé csorog, akkor sem jövünk zavarba: „Nicsak, egy kultúrhibrid!” Alkalmi kutatócsoportunk különösebb egyeztetés nélkül úgy döntött, e logika némi fris-

³ Ha valaki azt hinné, hogy olyan fogalmakat, mint a „kulturális Csernobil” vagy a „Disneyland rákos áttétele” mindössze a hazai populista irodalomban használnak a globalizáció jellemzésére, ajánlom, pillantson bele a vezető francia lapokba.

⁴ Amennyiben az olvasó nem riad vissza a sokszor ijesztő, nemegyszer mégis pazar fogalmi kísérletektől, az *Utószó*ban bőséggel talál irodalmi hivatkozásokat (lásd például ott a 70. jegyzetet).

⁵ Lásd például Eörsi István egyik legújabb esszéjét (Eörsi, 2001).

sítésre szorul. Emelkedettebben fogalmazva, a globalizáció örvén nem kívántuk becsempészni feltevéseink közé a modernizációs elmélet egyetlen válfaját sem. Még a „sokféle modernitás” (*multiple modernity*) első pillantásra rokon-szenvesnek tűnő tézisének sem. Azt meg végképp nem, amelyik a világ, s benne Európa képzeletbeli térképét nagyvonalúan és apellátát nem ismerve osztja modern (sőt posztmodern) Nyugatra és kevésbé modern Keletre, jobb esetben Középre is, majd e térségeket lényeginek tekintett ismérvekkel ruházza fel. Amennyiben azt találtuk, hogy ezen esszenciális ismérvek sorában kitüntetett helyet foglal el az etnikum vagy a vallás, úgy gyanakvásunk már-már ellen-szenvvé érett. Példánkhoz visszatérve, meglehet, a vidéki hotel tulajdonosa dél-koreai. Könnyű lenne mondani: ja, kérem, van úgy, hogy a Nyugat Keletről érkezik. Vagy morfondírozni a modernizációt elősegítő európai és ázsiai értékek részleges hasonlóságán. Nem mondtuk, nem morfondíroztunk.

Ami összeköt

Egyébiránt perlekedtünk eleget egymással. Jobbára egy furcsa nemzedéki választóvonal mentén. Az „ötvenesek” számára ugyanis még ma is „sose hittem, hogy megkapom” ajándéknak tűnik, ami a „harmincasok” szemében pusztán adottság: a kulturális kapuk szélesre tárultak, csak az nem lép be rajtuk, aki nagyon nem akar. Az előbbieket – élénken emlékezvén a szovjet-orosz kultúra hegemon vágyaira – kevésbé zavarják bizonyos új „betolakodók”, sőt, bár gyomruk forog néha, mégsem tennének szívesen különbséget az érkező kultúrák között (ez *cultura grata*, az pedig *cultura non grata*), az utóbbiak viszont nem ilyen engedékenyek. Kerek perec megmondják, ha imperialistát orrontanak, s büszkén elutasítják a gazdasági és kulturális kiszolgáltatottságot, a leereszkedő nyugati viselkedést, éppúgy, mint a Nyugat által kitalált „lusta és korrupt, de mély érzésű” Kelet fogalmát, egyszóval mindazt, amit manapság orientalizmusnak illik nevezni. Abban azonban egyetértettünk, hogy – bármit gondoljunk is magáról a globalizációról – annak tudományos fogalmával egyikünk sincs igazán kibékülve. Az biztosan „nemszeretem”.

Mielőtt társaim összevonnák szemöldöküket, és pontos életkoruk, illetve köztes álláspontjuk hangoztatásával kezdenék fellazítani e tipológiát, elmondom, hogy természetesen a vázoltnál bonyolultabb volt az összkép, és akadt egy-két fontos dolog, ami igenis összekötött bennünket. Sokunkat baráti szálak fűznek egymáshoz, amit bizonyára világlátásunk hasonlósága is magyaráz. A régiókban kavargó ideológiák közül a kommunista nosztalgiának és az etnonacionalista konzervativizmusnak például, azt hiszem, meggyűlne a baja

velünk. Ha szabad egyetlen mondatba sűrítésem a lényegét: aligha írja bármelyikünk is vissza a régi rendet azzal a hátsó gondolattal, hogy megint olcsó legyen a színházjegy és kiadják Kölcsey összes verseit papírkötésben, továbbá nemigen vágyik még a „nemzeti oldal” legmérsékeltebb képviselőinek diadalára sem csak azért, mert hasonlókat ígérnek. Néhányunk – politikusként vagy köztisztviselőként – közel áll(t) a szabaddemokratákhoz, ám a többieket is megtaláljuk, ha kellően tágra értelmezett liberális spektrumon belül keresgéljük őket. Ez éppúgy magában foglalja a szociálliberális érzelmű szociológust, nyelvészt és antropológust, a racionális választások eszmekörében mozgó (és abban nem mozgó) közgazdászt, mint a toleráns katolikus gondolkodót és az ökológiaillal érzékeny esztétát. Mondanom se kell, e szerzői társaság aligha reprezentálja hűen a magyar, de még a budapesti értelmiséget sem.

Fogalmak és feltevések

Beszélgetéseinket – hála sokunk „írói munkásságának” – az önirónia és a vele járó önmérséklet tette kellemessé. Társaságunkat kezdettől inkább vitaklubnak tekintettük, mint virtigli kutatócsoportnak. *Globus Kör*nek kereszteltük el, méghozzá a szocialista gazdaság egyik élelmiszer-ipari fellegvárára kacsintva, amely annak idején mindennapi mustárunkat (sokáig az egyetlen fajtát) adta nekünk ezen a néven, továbbá a szabad választás lehetőségét a marha- és a sertésmájkrém között. S mely – legalábbis ami a Globus márkát illeti – világméretűként hirdette magát, de leginkább a KGST-piacot, ezen belül is a Varsói Szerződés hadseregeit látta el mindennel, mi szem-szájnak ingere.⁶

Öngúny ide vagy oda, a Globus Kör igyekezett becsülettel eleget tenni a tudományos kutatás szokásos követelményeinek. Közös kíváncsiságunkon túl voltak munkahipotéziseink is (lásd később), csaknem azonos módon használt alapfogalmaink, határozott módszertani elvárásaink (durván: tessék empíriát szállítani, az emelkedett szöveg nem elég), s menet közben minden egyes írást – kicsit régimódián – kétszer-háromszor is megvitattunk.⁷ Az önmérséklet erényét meg azért merem szóba hozni, mert éppenséggel két kutatási kulcs-

⁶ A „Globus-jelenség” kulturális összetevőiről az *Utószó*ban részletesen is írok (lásd ott a 44. jegyzetet).

⁷ Mindannyiunk nevében mondok köszönetet az opponenseknek: Barabás Andrásnak, Bauer Tamásnak, Bojtár Endrének, Csirmaz Lászlónak, Dankó Krisztinának, Frank Tibornak, Gombár Csabának, Harsányi Lászlónak, Inkei Péternek, Kontra Miklósnak, Margócsy Istvánnak, Mázsa Péternek, Mészáros Istvánnak, Neményi Máriának, Pető Ivánnak, Polonyi Péternek, Semjén Andrásnak, Sz. Bíró Zoltánnak, Szenté Péternek, Szijártó Zsoltnek, Tamás Gáspár Miklósnak, Templom Katának. A szerzők természetesen kivétel nélkül egymásnak is megköszönték a segít-

fogalmunk, a kultúra és a globalizáció esetében tartóztattuk meg magunkat a leginkább. Definiálásukat nem erőltettük, nehogy véletlenül gúzsba kössük némelyünk fantáziáját. A kultúra lehető legtágabb fogalmával dolgoztunk, mely a hazánkban állomásozó amerikai katonák házassági szokásaitól egészen a neoklasszikus közgazdasági gondolat szépségéig, a Valentin-nap meg-honosításától az EU „közösségi vívmányaiban” megtestesülő jogi normákig, vagy egy migráns csoport munkaerőcséjétől egy nemzetközi alapítvány vessző-paripáig terjed, anélkül persze, hogy az egyiket a másiknál eleve magasabb rendűnek tételeznénk. Ismétlem: bizonyos kultúrjavak „lealacsonyozásának” rutinfeladatát – tisztelettel – másokra hagytuk.⁸

Ami pedig a globalizációt illeti, egymásra bíztuk, ki hogyan határozza meg és mennyire hisz benne. Nevezhetjük hagyományosan nemzetköziesedésnek, tekinthetjük feltartóztathatatlan, netán ciklikusan megtörő folyamatnak, inkább gazdasági, mint politikai és kulturális jelenségnek, gondolhatjuk az áru, a pénz, az ember és/vagy az információ gyorsuló áramlását a lényegének, miközben lenyűgözhet bennünket a határok átjárhatósága. Vagy pont fordítva, tarthatjuk az egészet minőségileg elhanyagolható újdonságnak a kapitalizmus világtörténetében (ideje újraolvasni a *Kommunista Kiáltványt*), vélhetjük az intellektuális kordivat szülte silány bűvszónak, vagy mindezek keverékének⁹ – szívünk joga, de *vegyünk egy esetet*, egy érdekes kulturális határátlépést, és

seget. Én utólagos engedelmükkel – álnok módon – elhagytam e köszönő sorokat, hogy e helyütt saját hálámat fejezhessem ki az egész társaságnak.

A tanulmányok egy része a viták után megjelent a 2000 hasábjain. Azóta a szerzők tovább dolgoztak írásaikon. Lásd Acsády Judit: Kellett-e nekünk feminizmus?, 2001. szeptember; Dalos György: Frankfurt '99, 2000. október; Kamarás István: Új vallási jelenségek Magyarországon, 2001. május; Kovács Éva: Megszállók, vendégek, szomszédok, 2001. február; Kovács János Mátyás: Versengő ajánlatok – passzív rezisztencia, 2002. július–augusztus; Medgyes Péter: Very English – Very Good!, 2000. október; Nyíri Pál: Párhuzamos globalizáció, 2000. október; Reszkető Petra és Várad Balázs: Elöl-hátul doktor, 2002. május; Sik Endre: Kapcsolatérzékeny útfüggőség, 2001. július–augusztus; Szilágyi Ákos: Két globalizáció Magyarországon, 2002. május, június.

Vitáinkat a Mai Manó Házban és a 2000 szerkesztőségében rendeztük. Köszönet érte Török Andrásnak és a 2000 szerkesztőségnek.

⁸ Lásd az *Utószó* 2. és 33. jegyzetét.

⁹ A globalizáció mítoszáról lásd a következő köteteket: Held és McGrew, 2000a és 2000b: 46–105, 249–338; Hirst és Thompson, 1996; Kalb és mások, 2000: 1–150). Azért, hogy a gazdasági és a kulturális globalizáció fogalmának összekuszálódását elkerüljük, sajnos nem sokat tudunk tenni. Főként azért nem, mert még a globális folyamatok legkétkedőbb szemlélői sem tagadják, hogy a gazdasági globalizálás egyik fő hordozója a tömegfogyasztás, azzal pedig – ha akarjuk, ha nem – kultúra is terjed a világban. A biztonság kedvéért menekültünk az olyan mondatoktól, amelyek azt sugallnák, hogy e megállapítás determinisztikus szigorral értelmezendő. Hogy a kulturális globalizáció fogalmán mégis mit értettünk és mit nem, még nem terhelném az olvasót: a teljes *Utószót* annak szentelem, hogy rendszerezem ez irányú kérdéseinket-kételyeinket.

kövessük végig tisztességgel a beérkező valami – egy csoport, egy intézmény, egy érték, egy norma, egy elmélet, egy magatartásmód – sorsát, amilyen behatóan csak lehet. Akkor is, ha az illető kultúrjóság nem is olyan globális. Aztán majd meglátjuk... A „sűrű leírás” és a részt vevő megfigyelés természetesen nem hátrány. Az esetek alapos megismerése – reméltük –, ha másra nem, arra biztos jó lesz, hogy a földgolyóról leszálljunk a földre.¹⁰

Induló feltevéseinket tekintve nem voltunk ilyen engedékenyek. Hamar felfismertük, hogy a globalizáció helyi nyelve (ideértve a globalizációkritikáét is), ha nem figyelünk eléggé, rengeteg anakronizmust és hamis általánosítást kínál. Ilyeneket például: a kulturális globalizáció árja (sic!) a LÉNYEGÉBEN védtelen Magyarországot LÉNYEGÉBEN 1989-ben önti el, a kommunizmus bukásával egy időben; e globalizáció LÉNYEGÉBEN amerikanizálás, melyet LÉNYEGÉBEN a *Big Business* vezérel, s mely LÉNYEGÉBEN a magasról az alacsonyokultúrára zülleszt, és ott sikerrel egységesít és tarol, méghozzá – megint csak LÉNYEGÉBEN – szükségképp és gyorsuló sebességgel. Nos, ez a temérdek „lényegében” volt az, mely kivívta nemtetszésünket, és végül is összetartotta társaságunkat. Nézzük csak meg e közhelyeinket egy kicsit közelebből – gondoltuk magunkban –, nem kell hozzá semmi, pusztán egy kis józan ész és emlékezőtehetség, továbbá szakmánk némi ismerete. Meg az egészséges közép-európai szkepszis: ha ezen a tájon rendszerint elromlanak a dolgok, akkor *miért épp a globalizáció lenne sikeres?*

Aki, akárcsak e sorok szerzője, első farmerjét (melyet azóta sem *blue jeans*-nek hív) 1965-ben vásárolta Olaszországban; aki e prologus írásakor épp azt hallja a rádióban, hogy az EU-csatlakozással nemcsak áthatolhatatlan nyugati határunk és kemény forintunk tűnik el előbb-utóbb, de patinás sintértelepeinket is be kell majd zárunk, s ami igazi kultúrbotrány, még a betevő kis-üstinket is elveszik tőlünk; aki tegnap vásárolt tornacipőt a kínai piacon; aki a beáramló – javarészt amerikai eredetű vagy közvetítésű – közgazdasági tudást jobbra a magaskultúra részének tartja; aki sajnos látott már számos nyugati kulturális exportcikket (a jótékonyágtól, a környezetvédelmen át egészen a civil kurázsiig) raktáron maradni, nos az minden bizsonnyal elgondolkodik a vasfüggöny leszerelésével induló, ellenállhatatlan (és ellenállhatatlanul butító) „amerikás” globalizáció tételén.

¹⁰ Méghozzá magyar földre, a bejövő kultúrcikk helyi befogadását/kilöködését kutatni. „Helyin” magyarországit értünk, a politikai nemzet fogalmát követve. Hasonlóan érdekes lett volna a nyugatosodás csínját-bínját a hazai nem magyar etnikai csoportoknál, illetve legalább a szomszédos országokban élő magyaroknál külön is megvizsgálni, ám ez a feladat meghaladta képességeinket. [Bevallom, engem az amerikai magyarok esete izgat a leginkább. Kicsit abszurd, de halás téma az ő „amerikanizálódásuk” (vö. Fejős, 2001).

Más szóval, a már a régi rendszert is megcélzó, a nem feltétlenül amerikai eredetű, esetleg az elitkultúrában lecsapódó globalizációs hatások ugyancsak felkeltették érdeklődésünket. Leginkább azonban az „elromló”, a sikertelen globalizáció. Hogy választ találjunk közös kérdésünkre: *miként lett a várva várt Nyugattól részint zárva várt?* Ha valóban így lett, vajon jó-e, hogy így lett?

A Globus Körben nem préseltünk ki vallomások feleleteket egymásból. A figyelmes olvasó mindazonáltal rábukkan majd írásainkban – remélhetőleg nem túl tolazkodó – válaszainkra. Bevalljuk előre, nem kerestük a felelősöket: az elzárkózásról papoló politikust, a provinciális kultúrbürokratát, a külföldi versenytől rettegő üzletembert vagy értelmiségit, esetleg a másságtól iszonyodó nyárspolgárt. Vagy azokat, akik a legőszintébb érzelmektől fűtve féltik a demokráciát, sőt a liberalizmust is úgymond a „globalizátorok” terrorjától és/vagy a nemzeti magaskultúrát a nemzetközi alacsonytól. Az ítélkezésnél ugyanis inkább vonzott a zárva várás nem megszemélyesített magyarázata, a kulturális döntések „útfüggősége”, a beérkező és az itthoni kultúrák sűrűlőde és elegyedése, az új kultúrjavak „barkácsolódása” – vagyis az aktív helyett a jobbra *passzív rezisztencia*.

Globalizált kutatók?

Különbejáratúnak tetsző hipotéziseink, kár lenne tagadni, részint külső kulturális készletek szülöttei. Ha akarom, kutatási programunk ideáltipikus globalizációs termék. Egy tíz országra kiterjedő összehasonlító vizsgálat része, amelyet a Bostoni Egyetemről irányítottak, és nagy amerikai, illetve japán és tajvani alapítványok pénzeltek. A munkahipotézisek Peter L. Bergertől származnak:¹¹ ha hihetünk nagyrabecsült kollégáink panaszainak,¹² helyi empiria-beszállítókként lettünk alkalmazva, esetleg kizsákmányolva. Nos, kíváncsi magunknak még néhány ilyen kizsákmányolást. Már maga a projektum belvilága is sejtette, hogy bajok lehetnek az „elsőpró amerikanizálás” tételével. Adott

- egy Bécsből kivándorolt, ám közép-európai műveltségét és érzékenységét ápoló amerikai tudós a maga ötleteivel, aki bármikor finoman el is tud határolódni tőlük, hát még a kutatásba itt-ott bekapcsolódó Samuel Huntington (rög)eszméitől, legyen szó a „civilizációk összezapásáról” vagy „erős” és „gyenge” kultúrákról;

¹¹ Lásd Berger, 1998.

¹² Lásd Csepeli, Örkény és Scheppele, 1998.

- egy kutatócsoport, amelynek tagjai saját – chilei, dél-afrikai, német, tajvani stb. – képükre formálják Berger egyébként is lazán felskiccelt feltevéseit, majd ezeket hazai kollégáik segítségével tovább árnyalják; végül
- egy bécsi kutatóintézet, az én munkahelyem, amely szemináriumokat tart és konferenciákat szervez a témakörben, és segíti a magyar országtanulmány elkészültét.¹³

A sok-sok ellenvetésből, finomításból, megbeszélésből végül összeállnak az országtanulmányok,¹⁴ melyek szinte kibogozhatatlan nemzetközi összevisz-
szaságban tükrözik a program kitalálójának és a tíz kutatónak, illetve a velük dolgozó kisebb-nagyobb nemzeti kutatócsoportoknak a véleményét. A tanulmánykötetet persze végül egy angol-amerikai kiadóóriás jelenteti meg, ám ami benne foglaltatik, az származását tekintve legalább annyira lokális, mint globális.

Peter L. Berger említett rövid esszéjében, amely a kutatást elindította, a globális kultúra „négy arcáról” beszél. Hármát közülük metaforikusan jellemez: Davos-, McWorld- és tanszékiklub-kultúra, melyek sorrendben a (neo)liberális üzleti világ, a tömegfogyasztás, illetve a velük sok tekintetben szembeforduló „politikailag korrekt” viselkedés normáit idézik. Negyediknek az evangéliumi protestantizmust tartja, mely az első kettőt megszegényítő sebességgel járja világhódító útját. Az első és a negyedik „arcon” szerint keverednek az alacsony- és a magaskultúra vonásai, a másodikat az alacsony-, míg a harmadikat a magaskultúra uralja.

Berger egy pillanatig nem gondolja, hogy e négy arccal a globális kultúra egész arcképcsarnokát élénk tárná. Azt sem hiszi, hogy ellenállhatatlan hálással lennének mindenkire a világon. Arról viszont meg van győződve, hogy ezek az arcok alapján nyugati, pontosabban amerikai rajzolatúak (még azok is, amelyeket Amerika-ellenes érzelmek barázdálnak), megigéznék ugyan, de nem a hagyományos gyarmatosítás eszközeivel kényszerítenek arra, hogy elfogadjuk őket. Claudio Vélizt idézve írja: „...az angolszász kultúra a »hellenisztikus szakaszába« lépett. [...] Többé nem az angol vagy amerikai imperialista

¹³ Itt szeretném megköszönni az *Institute for the Study of Economic Culture*, *Boston University* és a bécsi *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* nagyvonalú támogatását.

¹⁴ Peter L. Berger és Samuel Huntington *Many Globalizations* című kötetében már a fejezet-címek némelyike is árulkodó: „Managed Globalization – State Power and Cultural Tradition in China”; „Cultural Globalization and Localization in Contemporary Taiwan”; „A Tryst with Destiny – The Indian Case of Globalization”; „Can South Africa Be More than an Offshoot of the West?”; „Among the Vanguard of Globalization – The World of American Globalizers” (Berger és Huntington, 2002).

erővel fonódik egybe, hanem önálló kulturális erővé vált, amelyben nagyon sokan lelkesen osztoznak” (Berger, 1998: 20¹⁵).

A dolgok ezért szerintem jóval bonyolultabbak annál, mint hogy a „*the West and the rest*” huntingtoni vagy a „*Jihad vs. McWorld*” barberi képletébe lehetne sűríteni őket.¹⁶ Az arcok hol mosolyognak, hol pedig vicsorítanak egymásra, azok meg, akik őket nézik szerte a világban, a teljes elutasítás és elfogadás közti széles skála rengeteg pontja egyikén helyezkednek el (vagy ingadoznak két pont között). Igaz, mind többen választják az elfogadás változatainak valamelyikét. Berger nem nyilatkozik arról, szépek-e szerint ezek az arcok, „jó-e nekünk”, „kell-e nekünk” a kulturális globalizáció. Megelégszik a „van”-nal és a „nem fenéig tejfel” blazírt bölcsességével.

A „négy arctól” a „sokfajta globalizációig”

Már az első kutatási megbeszélésen kiderült, hogy az országtanulmányok szerzőit arra serkenti e megállapítások némelyike, hogy a konstruktív ellenzék szerepét válassza. Ki az arcok számát kevesellte,¹⁷ ki a metaforák érvényét vonta kétségbe,¹⁸ ki az általuk képviselt folyamatok erejét firtatta,¹⁹ ki pedig azt, hogy a kulturális globalizáció megérthető-e az „adó” és a „kapó” kétszemélyes játékaként, az „adók” közti versengésnek, továbbá a közvetítés bonyolult intézményrendszerének, legfőként az állam kulturális magatartásának ismerete nélkül.²⁰ Akiknek hajdanvolt Nagy Kultúrák mai állapotáról kellett beszámolniuk (India, Kína, Törökország), a nyugatival versenyző vagy azzal

¹⁵ Az idézet forrása: Véliz, 1994.

¹⁶ Vö. Huntington (1998) és Barber (1995) írásával.

¹⁷ A protestantizmusnál miért kevésbé fontos az iszlám nemzetközi térhódítása vagy az *Opus Dei* sűrűre font világhálója? – kérdezte a török és a chilei kolléga. Nem kellene-e a magas-kultúrának is megszavazni egy külön „arcot”, hívhatnánk, mondjuk, *concert hall culture*-nek – javasoltam én. Mi legyen a nemzetközi hírszolgáltatással? A CNN például talán nem él önálló életet Davoshoz és a tanszéki klubhoz képest? Hova soroljuk az internetet? Egyszerű médiumnál biztosan több, amerikainak bajosan mondható... – sorjázta a kérdések egymás után.

¹⁸ Kezdetől fogva nem volt teljesen világos, vajon a Davos-kultúra fogalmába beleértük-e a gazdasági liberalizmus „magaskultúráját”, vagy azt inkább a tanszéki klub terjeszti. Utóbbi esetben viszont a tanszéki klub veszt el körvonalait, mivel feltételezéseink szerint egyszerre képviseli a politikai korrektség „beavatkozás” elveit és mondjuk von Hayek tanításait.

¹⁹ Többen is jelezték, hogy országukban az evangéliumi protestantizmus (még) viszonylag gyenge (Dél-Afrika, India, Törökország) és a tanszéki klub befolyásáról is megoszlottak a vélemények (emberi jogok – igen, feminizmus és környezetvédelem – nem).

²⁰ A kínai résztvevő például bevezette az „irányított globalizáció” fogalmát, hogy megértesse velünk: kormánya miként próbálja „adagolással” tompítani a külső kulturális hatásokat (Yung-xian Yan, 2002).

elegyedő kultúrjavak kibocsátásával (*counter-emission*), egyfajta ellenglobalizációval büszkélkedtek. Ám a kicsik is megtettek mindent azért, hogy egyrészt a nyugati kultúrát plurálisnak láttassák (Chile és a spanyol, Tajvan és a japán befolyás), melyben a szubglobális hatások is számottevőek, másrészt pedig hogy feltárják a kulturális ellenállás helyi forrásait, bemutassák a kulturális érintkezésből születő hibrideket, mi több, hogy elmesélik, mely kultúrjavakat köszönhet országuknak/nemzetüknek a világ. Ők is berzenkedtek az „aktív exportőr – passzív importőr” modell bergeri sugallata ellen. Érdekes módon egyiküket sem feszélyezte viszont, hogy a kutatás feltevései közül hiányzott a „jenki kultúrimerializmus” mégoly finom bírálata is.

Bevallom, engem se. Volt nekem elég bajom egy másfajta imperializmus fogalmi megragadásával. A nemzetközi kutatócsoportban kínai társam mellett én voltam ugyanis az egyetlen, aki olyan országról írt, melynek kultúráját már rég kikezdte egy leplezetlenül globális igényű nagyhatalom, mielőtt a Nyugat kulturális expanziója állítólag felgyorsult. A két folyamat persze összeért, így előre sejthető volt, hogy az „(egy) globális *versus* (egy) lokális kultúra” bevett modellje aligha segít majd az elemzésben. Maradt volna „az egyik (globalizáció) kutya, a másik eb” aranyigazsága, de ekkora történelmi távlat – azt hiszem – még jó ideig nem fenyeget. Az is rögtön látszott, hogy a részint szovjetizált magyar világot 1989-ben felrázó liberalizálás több figyelmet érdemel, mint hogy egyszerűen besuvasszuk a Davos és a tanszéki klub alesetének, itt a piac felszabadítását, ott meg a jogállam kiépítését nyugtázva pedánsan. Nem hinném, hogy csak az érintetteknek (nekünk) lenne fontos – elnézést a pátoszért – az a *kultúrforradalmi* kísérlet, melynek hatóköre az elmúlt tízegynéhány évben a rendőrség viselkedési kódexétől a betegjogokig, az egyházak rehabilitációjától a magán televíziók szabályozásáig, a homoszexualitás dekriminalizálásától a választási kampányok etikettjéig, vagy a részvényvásárlási stratégiáktól a szappanoperák nézési szokásaiig terjedt, s mely az értékek, normák, habitusok stb. *intézményes* átírását célozta. Még akkor sem, ha ez a kísérlet az „első lökés” után nem egy alkalommal megrekedt, mi több, a visszájára fordult.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás küszöbén, s a Közép-Európa-gondolat ettől korántsem független másod-, akarom mondani, hatodvirágzása idején én sem hunyhattam szemet a szubglobális („brüsszel-európai”, német, osztrák) kulturális hatások fölött, sőt megbeszéléseinken – lelki szemeim előtt a szép Józsefváros – egyszer-kétszer megpendítettem a kínai ikerglobalizáció ötletét is. (Japán, tajvani és indiai kollégák szemében gyanakvás, kínai társunk arcán mindentudó mosoly.) Szentelen pillanataimban pedig én is soroltam a példákat arról, hogyan szegül szembe a magyar az „idegen” befolyással (nem veszi be a gyomra a *donutot* és a baseballért sem lelkesedik), no meg arról, miként

árasztottuk el Amerikát és az egész világot Bíró László golyóstoll-leleményével, Gábor Zsazsa vérbő művészetével és Teller Ede kissé veszélyes tudományával.

Ha valaki elolvassa Peter Berger előszavát (vagy akár csak az amerikai tanulmánykötet címét: *Sokfajta globalizáció*), láthatja: az országtanulmányok szerzői nem hányták falra a borsót.²¹ A kutatás végére olyan tarka lett az összkép, az eredeti négy arcon úgy összezavarodtak a vonások, hogy már-már ott tartottunk, a Coca-Cola az iszlámmal terjed és a Moszfilm találta ki Hollywoodot.

A zárva várás esetei

De hogyan lehetett mindezt az ezredforduló Magyarországon kutatni? Félek, csakis hályogkovács módra, vakmerően. Aminek nélkülözhetetlen kelléke volt az *outsider* kellemes felelőtlenége. Ám a biztonság kedvéért az is, hogy mindannyiunkat nyomasszon éppen egy olyan szakmai probléma vagy kutatási program, melynek jót tett, ha közösen újragondoltuk a kulturális globalizáció szemszögéből. Persze a mieinken kívül akadt volna még szakmai probléma bőven, amelyeknek egy valamennyire is reprezentatív kutatásban ott lenne a helyük. De mi nem akartuk megoldani őket. Vagy akartuk, ám sajnos nem tudtuk. Az előbbire jó példa a McWorld-kultúra, ahol tartottunk a mcdonaldizáció és a coca-colonizáció²² közhelyeitől. Az utóbbira pedig az, hogy – minden erőfeszítésünk ellenére – nem sikerült olyan szerzőt találnunk, aki az európai integráció és szűkebben, Közép-Európa új kulturális környezetében vizsgálta volna a globálist keresztező kontinentális és regionális hatásokat. Személy szerint azonban azt sajnáltam a leginkább, hogy egy, a magyar állami kultúrpolitika 1989 utáni sorsát bennfentes, mégis önkritikus hangon elemző tanulmányt²³ nem foglalhattam e kötetbe.

Maradt a szükségmegoldás: egy-egy példa erejéig magam merészkedem e kutatási területekre a kötet utószavában.

Terjedelmesek hát a lyukak kutatásunk szövetén – reméljük, a hivatásos kultúratudósok nem lesznek majd restek, hogy befoltozzák őket. Vagy újra-szójék az egészet. E próbálkozásainkat ajánlom figyelmükbe röviden:

²¹ Berger szavaival: „Az a jó abban, ha az ember társadalomtudós (és nem filozófus vagy teológus), hogy legalább annyi öröm éri, amikor téved, mint amikor igaza van” (Berger és Huntington, 2002: 2).

²² Lásd Ritzer, 1993; Wagnleitner, 1994.

²³ Török Andrásnak sajnos nem állt módjában, hogy „A Nemzeti Kulturális Alap tündöklése és hanyatlása, 1994–2000. Kísérlet a kulturális projektumok finanszírozása globális trendjéhez való igazodásra” című, e kutatás keretében írt kitűnő dolgozatán elvégezze az utolsó simításokat.

A könyv indító tanulmányában Szilágyi Ákos a szovjet kultúra nyomait keresi a kommunizmus magyar romjain, és a „kötelezőorosz” esetében alig talál rájuk.

A Magyarországon is sűrűn előforduló globális szereplők természetét három írás kutatja a kötetben. Kovács Éva a NATO „szálláscsinálója”, a taszári amerikai bázis gyarmatias viselkedésére kérdez, midőn a lokálist vizsgálja a globális terjeszkedés egyik mintapéldáján, a katonain. Melegh Attila a globalizációs gondolkodásban megfigyelhető Kelet-Nyugat lejtőt rajzolja fel, és a magyar kisebbségi politikában lel „kisimperialista” hagyományokra. Nyíri Pál egy vadonatúj jelenség, a kínai diaszpóra és a magyar lakosság együttélését elemzi egy keletről induló és a „nyugatival” párhuzamos globalizáció mentén.

Arról, hogy mi történik, amikor egy szellemi importjóság belép az országba, négy tanulmány is tudósít. Acsády Judit az eddig egyik legkevésbé sikeres globalizációs történetet meséli el, a feminizmusét. Olyan esetről szól, melyben a „hazai” dacosan ellenáll a „nyugatival”. Kamarás István épp ellenkezőleg, a – többnyire külhoni eredetű – kisegyházak viharos térnyerését mutatja be, a Hit Gyülekezetét használva fontos példaként. Engem a magyar közgazdasági gondolkodás nyugatosodása érdekel, miközben az elméleti hagyományok nem egészen sikertelen utóvédharcát figyelem. Medgyes Péter azzal a tétellel lepi meg az olvasót, hogy a kulturális globalizáció állítólagos előőrsének, egyzersmind legfőbb kiszolgálójának, az angol nyelvnek nincs valami könnyű dolga velünk, magyarokkal, legfőként pedig anyanyelvünkkel.

És amikor a szó szoros értelmében vett intézményi minták érkeznek határainkra? Haraszi Miklós elmondja, hogyan lesz a BBC-modellből „kincstári” televíziózás, s a privatizálás gazdasági eszközéből a sajtószabadság váratlanul erős garanciája. Reszkető Petra és Várad Balázs a tudományos címrendszer szovjet–német–amerikai csomóit igyekszik kibogozni a PhD fokozat honosítását ismertetve. Sik Endre, miközben kapcsolatérzékeny kultúránk tehetetlenségéről számol be (nem sok esélyt adva a kapcsolatérzékenységnek), a „magyar korrupció” sajátosságait is elének tárja. Zentai Violetta a Soros Alapítvány példájához nyúl, hogy a lokális és a globális kultúrák keveredését ábrázolja a „nyílt társadalom” fogalmának intézményesülésében.

Végül a kötetben egy esszé erejéig azt is megvizsgáljuk, hogyan fest, amikor Magyarország mély lélegzetet véve kulturális exportba fog. Dalos György vállalkozik arra, hogy a Frankfurter Könyvvásár példáján szemléltesse e „kis magyar globalizálás” zavarainak hazai okait.

A kötet utószava nem merít eredeti tapasztalati forrásból, inkább – amikor szükségét érzi – a szerzők következtetéseinek élösködik. Ahelyett hogy ünnepélyesen összefoglalná a társaság álláspontját (ami hál’ isten, nincs neki), újból

rákérdez a kutatás értelmére. Lehet-e, érdemes-e a kulturális globalizáció nyomait keresni itt és most, s ha igen, vajon messzire jutunk-e a „gyarmatosítás” és az „amerikanizálás” régebbi, illetve a „homogenizálás” és a „hibridizálás” újabb keletű fogalmaival? A sok-sok kérdést kevés határozott válasz követi. A leghatározottabb közülük a globális hatásokat hátrító/tompító passzív ellenállást írja körül. Az ellenállást, mely a „várásból” részben „zárást” varázsol.

* * *

Aki a tartalomjegyzékre pillant, rögtön láthatja: a kötet szerkezete nem követi sem a bergeri „négy arc” logikáját, sem annak bírálataét. A valóság – mint annyiszor – kifogott rajtunk. Megakadályozta, hogy egy eset kizárólag egyetlen kutatási feltevés igazolására szolgáljon; és fordítva, hogy egy feltevést mindössze egyetlen eset támogasson. Ezért – ha az olvasó megenged nekem egy nem túl önzetlen jó tanácsot – legjobb, ha az egész könyvet végigböngészi...

Budapest–Bécs, 2002. október

A szerkesztő

Irodalom

- BARBER, BENJAMIN R. (1995): *Jihad vs. McWorld*, Ballantine Books, New York.
- BERGER, PETER L. (1998): A globális kultúra négy arca. 2000, július–augusztus, 16–20. o.
- BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (2002): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York.
- CSEPELI GYÖRGY, ÖRKÉNY ANTAL és KIM LANE SCHEPPELE (1998): A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz., 247–260. o. (Eredeti megjelenés: The Colonization of East European Social Science. *Social Research*, 1996, vol. 63.)
- EÖRSI ISTVÁN (2001): A helymeghatározás buktatói. *Kafka*, 1. sz., 23–33. o.
- FEJŐS, ZOLTÁN (2001): Az etnicitás árnyalatai. 2000, november, 51–61. o.
- HELD, DAVID és MCGREW, ANTHONY (2000a): The Great Globalization Debate. An Introduction. In uők (eds.): *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*. Polity Press, Cambridge, 1–45. o.
- HELD, DAVID és MCGREW, ANTHONY (eds.) (2000b): *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*. Polity Press, Cambridge.

- HIRST, PAUL és THOMPSON, GRAHAME (1996): *Globalization in Question*. Polity Press, Cambridge.
- HUNTINGTON, SAMUEL P. (1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest.
- KALB, DON és mások (eds.) (2000): *The Ends of Globalization. Bringing Society Back In*. Roman & Littlefield, Lanham.
- Measuring Globalization. *Foreign Policy*, 2001, no. 1-2, 56-64. o.
- RITZER, GEORGE (1993): *The McDonaldization of Society*. Pine Forge Press, Thousand Oaks.
- VÉLIZ, CLAUDIO (1994): *The New World of the Gothic Fox. Culture and Economy in English and Spanish America*. University of California Press, Berkeley.
- WAGNLEITNER, REINHOLD (1994): *Coca Colonization and the Cold War. The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- YUNGXIAN YAN (2002): Managed Globalization – State Power and Cultural Tradition in China. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (2002): *Many Globalizations*. Oxford University Press, New York, 19-47. o.